

УДК 364.442.24



*Сідлецька Л. І.,
студентка 5 курсу
спеціальності “Соціальна робота.
Практична психологія”
Інституту соціальної роботи
та управління
Національного педагогічного
університету
імені М. П. Драгоманова*

*Савельчук І. Б.,
науковий керівник,
к. пед. н., доцент
кафедри теорії
та технології соціальної роботи
Інституту соціальної роботи
та управління
Національного педагогічного
університету
імені М. П. Драгоманова*

СОЦІАЛЬНА РОБОТА З СІМ'ЯМИ, ЯКІ МАЮТЬ СКЛАДНІ ЖИТТЄВІ ОБСТАВИНИ

У статті розглянуті соціальна робота з сім'єю у складних життєвих обставинах, характеристика сім'ї, її функції, форми роботи, які застосовуються з такими сім'ями. Розкрито структуру та динаміку сім'ї, види соціальної роботи з сім'єю у складних життєвих обставинах.

Ключові слова: соціальна робота, складні життєві обставини, соціально-психологічна допомога, проблеми, соціальна служба, соціаль-

ний супровід, соціальна підтримка сім'ї, технології соціальної роботи, внутрішньосімейні стосунки, морально-етичні потреби, девіантна поведінка в сім'ї та суспільстві, індивідуальна робота з сім'єю, стреси, соціалізація, благополуччя, самореалізація, саморозвиток, соціальне інспектування сім'ї.

В статті розглянута соціальна робота з сім'єю в складних життєвих обставинах, характеристика сім'ї, її функції, форми роботи, які застосовуються з такими сім'ями. Розкрито структуру і динаміку сім'ї, види соціальної роботи з сім'єю в складних життєвих обставинах.

Ключевые слова: соціальна робота, складні життєві обставини, соціально-психологічна допомога, проблеми, соціальна служба, соціальне супроводження, соціальна підтримка сім'ї, технології соціальної роботи, внутрішньосімейні стосунки, морально-етичні потреби, девіантне поведіння в сім'ї і суспільстві, індивідуальна робота з сім'єю, стреси, соціалізація, благополуччя, самореалізація, саморозвиток, соціальне інспектування сім'ї.

In this article the social work with families in crisis, family characteristics, its functions, forms of work applicable to such families. The structure and dynamics of family types of social work with families in difficult circumstances.

Key words: social work, difficult life circumstances, social and psychological assistance, problems, social service, social support, social support for families, technology, social work, family relationships internally, ethical requirements, deviant behavior in the family and society, individual work with the family, stress, socialization, welfare, self-realization, self-development, social inspection families.

Актуальність. Сьогодні тривожним для українського суспільства є те, що значна частина сімей потребує соціально-психологічної допомоги через проблеми, які виникають як між членами сім'ї, так і між сім'єю та її зовнішнім оточенням. Зростання кількості сімей у складних життєвих обставинах обумовлено тим, що вони не можуть самостійно подолати або мінімізувати негативний вплив, зокрема, таких обставин: жорстоке поводження з дитиною в сім'ї; відсутність постійного місця роботи у працездатних членів сім'ї (особи); відсутність житла, призначеного та придатного для проживання; відбування покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, взяття

під варту одного із членів сім'ї (особи); насильство в сім'ї (в тому числі щодо дитини); тривала хвороба; встановлена інвалідність (у тому числі дітей); вроджені вади фізичного та психічного розвитку; малозабезпеченість, безробіття одного із членів сім'ї (особи), що негативно впливає на виконання батьківських обов'язків, призводить до неналежного утримання дитини та догляду за нею; спосіб життя, внаслідок якого один із членів сім'ї (особа) частково або повністю не має здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте життя та брати участь у суспільному житті; ухиляння батьків від виконання обов'язків із виховання дитини; відібрання у батьків дитини без позбавлення батьківських прав; стихійне лихо; дискримінація осіб та/або груп осіб [2].

Актуальність обраної теми полягає в тому, що за цих обставин, коли у суспільстві спостерігається тенденція збільшення сімей у складних життєвих обставинах, від спеціалістів соціальних служб вимагається досконале володіння технологіями соціальної роботи з цією категорією клієнтів, уміння врегульовувати негативні процеси у сім'ї специфічними методами та засобами впливу, адекватними індивідуальним особливостям випадків, з якими доводиться працювати. Підґрунтям для такої роботи є програма "Соціальний супровід сім'ї у складних життєвих обставинах". Оскільки головне – зберегти цілісність сім'ї, її родинні почуття, зв'язки, то повинна здійснюватися тривала соціальна робота, в тому числі і соціально-інформаційна, яка спрямована на підвищення культури батьків, бо в будь-якій сім'ї з низькою культурою, особливо міжособистісних відносин, формування особистості дитини не може відбутись вдало.

Мета статті: вивчити та теоретично обґрунтувати особливості, види, зміст і методи соціальної роботи з сім'єю у складних життєвих обставинах, надати рекомендації щодо її покращення.

Завдання статті: здійснити теоретичний аналіз дослідження проблеми сім'ї у складних життєвих обставинах у науковій літературі; виявити характерні ознаки, типи, риси, особливості таких сімей; розкрити соціальні, психологічні, економічні причини неблагополуччя в сім'ї; проаналізувати роботу з сім'ями у складних життєвих обставинах в Україні.

Сучасна сім'я наразі опинилася у важких умовах. Суспільство повинно непокоїти: до яких наслідків призведе її кризовий стан, як він впливатиме на сімейні відносини, особливо в різних типах сімей у складних життєвих обставинах, а саме на виховання в них дітей.

Сім'я з дітьми, яка опинилася у складних життєвих обставинах, розглядається як сукупність осіб, серед яких є хоч одна дитина віком

до 18 років, які проживають разом і пов'язані спільним побутом, взаємними правами й обов'язками.

Згідно з наказом "Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах" від 12 липня 2006 р. за № 824/12698 до категорії сімей, які мають складні життєві обставини, належать:

- сім'ї з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах і не спроможні подолати їх самостійно у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного із членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками у сім'ї, безробіттям одного із членів сім'ї, якщо він зареєстрований у державній службі зайнятості, як такий, що шукає роботу;

- сім'ї, у яких існує ризик передавання дитини до закладів для дітей-сиріт і дітей, які позбавлені батьківського піклування;

- неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка;

- сім'ї, члени яких перебували чи перебувають на державному утриманні.

Водночас термін "складні життєві обставини", визначений Законом України "Про соціальні послуги", вміщує значно ширший перелік життєвих обставин, що порушують нормальну життєдіяльність особи: інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку із старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний або психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа, соціальне становище, життєві звички і способом життя, внаслідок яких особа частково або повністю не має (не набула або втратила) здатності чи можливості самостійно піклуватися про особисте (сімейне) життя та брати участь у суспільному житті тощо.

Отже, складними життєвими обставинами можна назвати такі несприятливі для людини події, життєву скруту, коли їй особливо важко, і коли вона об'єктивно потребує сторонньої допомоги, в тому числі і від держави, суспільства, громади, від найближчого оточення, щоб упоратися з цими обставинами і відновити свою нормальну життєдіяльність [6].

На сьогодні проблемою вивчення сімей у складних життєвих обставинах займалися такі вітчизняні дослідники, як А. Іванцова, І. Трубавіна, М. Плоткін, В. Торохтій, В. Целуйко, І. Клемантович, М. Буянов,

а також зарубіжні дослідники Е. Ейдемільер, В. Юстіцкіс, Дж. і М. Пауль та ін.

М. Плоткін, ділить сім'ї у складних життєвих обставинах на чотири категорії: конфліктна, аморальна, педагогічно невлаштована й асоціальна [4, с. 16].

Найважливішими характеристиками сім'ї є її *функції*, серед яких виділяють такі, як:

- *виховна* (сім'я задовольняє індивідуальні потреби чоловіка та жінки в материнстві та батьківстві, у контактах із дітьми, їх вихованні та можливості реалізувати себе в дітях; забезпечує соціалізацію дітей і підготовку нових членів суспільства);
- *господарсько-побутова* (сім'я задовольняє матеріальні потреби, що сприяє збереженню соматичного здоров'я, відновленню затрачених у різних видах діяльності фізичних сил);
- *емоційна* (сім'я задовольняє потребу в симпатії, повазі, визнанні, емоційній підтримці, психологічній захищеності, сприяє збереженню психічного здоров'я, емоційній та особистісній стабільності);
- *духовного спілкування* (сім'я задовольняє потребу в спільному проведенні дозвілля, сприяє духовному збагаченню й розвитку членів сім'ї);
- *первинного соціального контролю* (сім'я забезпечує виконання соціальних норм членами сім'ї).

Реалізуючи свої функції, сім'я задовольняє окремі найважливіші природні потреби людини, а з іншого боку, дає можливість людині досягнути цілей у спілкуванні, особистісному та духовному зростанні. Найважливішою особливістю сімейних функцій є їхня комплексність, заснована на взаємодії родичів. Кожна потреба, яка задовольняється сім'єю, може бути реалізована і без участі членів родини, але тільки у сім'ї ці потреби можуть бути задоволені комплексно й оптимально. В основі порушення функцій сім'ї можуть лежати найрізноманітніші фактори: дисгармонія в інтимних стосунках, психологічна несумісність подружжя, відсутність навичок і низька культура спілкування, погані умови життя і т. п. [7].

Для соціальних працівників, які допомагають родині, важливо спиратися на сучасні теоретичні концепції, зокрема, уявлення про структуру та динаміку сім'ї.

Так, структура сім'ї – це не тільки склад її членів, а й сукупність їх взаємовідносин, для якої характерні відносини домінантності-підкоряння, і певна психологічна відстань між членами сім'ї. Порушення

структури сім'ї ускладнює або перешкоджає виконанню її функцій, що також веде до появи різних розладів і ускладнень [7].

Динаміка сім'ї – це зміни її структури та функцій залежно від етапів життєдіяльності.

Соціальну роботу із сім'ями прийнято розподіляти на такі види:

- екстрені дії, спрямовані на виживання родини (термінова соціальна допомога, надання притулку, негайне вилучення з родини дітей, які зазнають жорстокого ставлення, перебувають у небезпеці чи залишені без піклування батьків);
- діяльність, спрямована на підтримку стабільності родини;
- заходи, спрямовані на соціальний розвиток родини та її членів.

Отже, зусилля держави, громадськості повинні бути спрямовані на благополуччя та добробут сім'ї, створення умов для захисту її прав у суспільстві й прав її членів у самій родині. Тільки в цьому випадку сім'я буде здатна до саморозвитку, а її члени – до самореалізації [3].

Соціальна робота з сім'єю у складних життєвих обставинах – це система взаємодії соціальних органів держави, суспільства та сім'ї, спрямована на поліпшення матеріально-побутових умов життєдіяльності сім'ї, розширення її можливостей у здійсненні прав і свобод, визначених міжнародними та державними документами, забезпечення повноцінного фізичного, морального й духовного розвитку всіх її членів, залучення до трудового, суспільно-творчого процесу [6].

Розрізняють такі види соціальної роботи: соціальне обслуговування, соціальна профілактика серед дітей і молоді, соціальна реабілітація та супровід дітей і молоді. Оскільки така робота є складовою соціальної роботи, то в ній також виділяються обслуговування, профілактика, реабілітація й супровід. Особливості сім'ї, мета та завдання соціальної роботи дозволяють розкрити специфіку цих видів і напрямів роботи. Соціальне обслуговування – напрямок соціальної роботи, який спрямований на задоволення потреб і розв'язання поточних проблем, протиріч сім'ї, що виникають у процесі її життєдіяльності, через надання різноманітної допомоги сім'ям та їх членам. Допомога означає надання сім'ям послуг у сфері: освіти, культури, охорони здоров'я, спеціального медичного обслуговування, оздоровлення, відпочинку, доборі роботи та працевлаштуванні, професійної підготовки, перепідготовки, освіти і професійної орієнтації, фізкультурно-оздоровчих послуг [6].

Соціальна реабілітація спрямована на надання допомоги молодій сім'ї з метою подолання сімейних конфліктів, кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, тимчасових або постійних труднощів

у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок тяжких захворювань, майнових витрат, конфліктних взаємостосунків, нервово-психічних захворювань, а також допомоги тим, хто опинився у стані безвихідності, безпорадності чи самотності.

Соціальний супровід – це довготривала, різноманітна допомога різним типам сімей у складних життєвих обставинах, яка спрямована на створення умов для ліквідації причин неблагополуччя (чи їх можливої компенсації), форсування формування здатності сім'ї самотужки розв'язувати свої проблеми, долати труднощі, виконувати функції, реалізовувати свій соціальний і виховний потенціали, права в суспільстві, корекцію та покращання внутрішньо-сімейних стосунків, стосунків сім'ї з мікро- та макросередовищем.

Одним із засобів цього є соціальне інспектування сім'ї у складних життєвих обставинах, яке вперше введено в Україні у 2001 р. і дає право соціальному працівнику входити в сім'ю (Закон України “Про соціальну роботу з дітьми та молоддю”) [2].

Соціальне інспектування сім'ї – це складова соціального супроводу сім'ї у складних життєвих обставинах, умова успішної соціальної роботи з такою сім'єю.

Соціальна профілактика – це вид соціальної роботи, спрямований на локалізацію, обмеження, виявлення, попередження та запобігання соціальним відхиленням, негативним явищам, впливам і їх наслідкам на життя та здоров'я людей, усунення причин і умов виникнення асоціальної поведінки. Соціальна профілактика негативних явищ і насильства в сім'ї – це система заходів, спрямованих на створення умов для попередження утиску прав сім'ї та її членів, негативних явищ і впливів, виявлення та подолання цих явищ, утиску прав, їх наслідків.

Соціальна допомога має на меті надання різноманітних соціальних послуг сім'ї в умовах конкретного суспільства, конкретної ситуації. Ці послуги сприятимуть формуванню в сім'ї нормальної життєдіяльності [4].

Соціальний працівник виступає посередником між сім'єю, державою, громадськими організаціями та законодавчими органами. Соціальні послуги спрямовані на допомогу в створенні й поліпшенні умов життєдіяльності сім'ї, можливостей її самореалізації, на захист її прав та інтересів.

Соціальний патронаж – один із напрямів соціальної роботи, спрямований на постійне супроводження сімей, які потребують систематичної

підтримки умов, достатніх для забезпечення життєдіяльності соціально незахищених сімей (малозабезпечених, багатодітних, із дітьми-інвалідами та ін.) [4].

Соціальний працівник допомагає батькам усвідомити позитивні та негативні події, що виникають у сім'ї, побачити реальну можливість зміни важкої ситуації, вчить долати перешкоди на шляху досягнення сімейного благополуччя, ставить за мету відновити виховний потенціал сім'ї [5].

Для дослідження особливостей соціальної діяльності було проведене психодіагностичне обстеження. Базою дослідження нами було визначено Голосіївський районний у м. Києві центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. У ньому брали участь клієнти зазначених соціальних служб, а саме сім'ї, які стоять за межею благополуччя. Соціальна робота стосувалася десяти сімей. Дане обстеження проводилось у двох напрямках, а саме з батьками та дітьми за етапами:

Вибір сімей у складних життєвих обставинах за певними критеріями. Критерії нами були визначені такі: труднощі у взаємовідносинах батьків і дітей; вік дітей (у межах 6–12 років); згода батьків на співпрацю; різні типи сімей у складних життєвих обставинах.

Створення доброзичливих, довірливих стосунків з сім'єю.

Збір анамнезу – відомостей про особливості психофізичного розвитку дитини, історію сім'ї, загальних відомостей про сім'ю, зібраних у батьків.

Складання програми соціально-педагогічної діагностики, яка містить мету, перелік методик, опис умов і режиму обстеження.

Реалізація програми соціально-педагогічного обстеження з фіксацією результатів.

Спостереження за сім'єю під час зустрічей, опрацювання результатів обстеження.

Проте загальний показник труднощів у взаємостосунках із батьками становить: відношення до матері: високий – 58,4 %, середній – 33,3 %, низький – 8,3 %; відношення до батька: високий – 0 %, середній – 16,7 %, низький – 83,3 %.

Результати повторного обстеження дітей із сімей у складних життєвих обставинах показали, що після проведеної роботи у більшості дітей знизилась агресивність – 52,9%, також схильність до відособлення – 55%, реакція на фрустрацію – 44,6%, тоді як збільшився показник позитивного відношення до батька – 37,9 і до матері – 73,3 %.

І якщо зважати, що у програмі брали участь сім'ї у складних життєвих обставинах, то програма показала свою ефективність.

Таким чином, соціальна робота з сім'єю, яка опинилася в складних життєвих обставинах, – це особливим чином організована діяльність, яка направлена на групи людей, які потребують соціального захисту та підтримки. Це один із різновидів соціального захисту населення, основним змістом якого є сприяння, допомога у відновленні та підтримці нормального функціонування сім'ї. Соціальна робота з сім'єю сьогодні є багатофункціональною діяльністю щодо соціального захисту і підтримки, соціального обслуговування сім'ї на державному рівні.

Література

1. Закон України “Про соціальні послуги” від 19.06.2003 р. № 966-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 45.
2. Закон України “Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю” від 21.06.2001 р. № 2558-III // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 42.
3. Дитинство в Україні: права, гарантії, захист : збірник документів. – К. : АТ Видавництво “Столиця”, 1998. – Ч. 2. – 292 с.
4. *Иванцова А.* О работе с проблемными семьями / А. Иванцова // Прикладная психология. – 2000. – № 5. – С. 6–10.
5. *Колесов Д. В.* Педагогика родителям / Д. В. Колесов. – М. : Педагогика, 1986. – 160 с.
6. Основы социальной работы : учебник / отв. ред. П. Д. Павленок. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2002. – С. 81–89.
7. Основы соціальної роботи / Н. Б. Бондаренко, І. М. Грига, Н. В. Кабаченко та ін. ; за ред. Т. Семигіної та І. Григи. – К. : Вид. дім “КМ Академія”, 2004. – 178 с.